

A múltat végképp eltörölni...

Leltárkönyv és identitás

A múzeumok alapításának célja a múzeumot létrehozók közös örökségének megőrzése, közösségi emlékezetének fenntartása. Az európai zsidó múzeumi gondolat a 19–20. század fordulóján, abban az időszakban alakult ki, amikor az asszimilációs folyamatok következtében féltő volt, hogy a tradicionális zsidó kultúra elvész, a rohamosan modernizálódó zsidó közösségi emlékezetben elhalványulnak emlékei.¹ A magyarországi zsidó muzeológiai gondolkodáshoz a fentiek mellett a konstruktivista nemzetelméletekből ismert tényezők is hozzájárultak: a magyarországi neológ tudományos elit igyekezett meghatározni azt a közös narratívát, amely a magyarországi zsidó önkép kialakításában ugyanúgy hivatkozási alapot jelent, mint az emancipációs és recepciós küzdelmek során. A korszakban virágzó hitközségtörténet-írás² mellett ennek volt eszköze a zsidó felekezet számos társadalmi szereplése, az ünnepi alkalmakkor elmondott prédikációk,³ az iskolai tankönyvek által sugallt ideológia és sok minden más, amit Pierre Nora nyomán *lieux de mémoire*-nak, az emlékezetet fenntartó és kristályosító jelenségként értelmezzük.⁴

-
- Toronyi Zsuzsanna muzeológus, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár igazgatója, e-mail: tzs@milev.hu
- 1 Cohen, Richard I.: Nostalgia and Return to the Ghetto. A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe. In: Natter, Tobias G. (ed.): *Rabbiner, Bocher, Talmudschüler. Bilder des Wiener Malers Isidor Kaufmann 1853–1921*. Wien: Jüdisches Museum der Stadt Wien, 1995. 43–94. és Cohen, Richard I.: *Jewish Icons. Art and Society in Modern Europe*. London – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1998.
 - 2 Vö: Frojimovics Kinga: A „doktor rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon. A neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In: Zsengellér József (szerk.): *Széfer Jozsef. Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére*. Budapest: Open Art, 2002. 20.
 - 3 Lásd például: *Prédikációk gyűjteménye*, MZsML XXIV-C-1.
 - 4 Nora, Pierre: *Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire. Representations*, Spring No. 26. Special Issue: *Mimory and Counter-Memory*. 1989. 7–24. DOI: <https://doi.org/10.2307/2928520>, és Roskies, David G.: *The Jewish Search for a Usable Past*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 1999. 1–2.

Ebbe a folyamatba illeszkedik az is, hogy a millenniumi múzeumalapítási lázban⁵ egy zsidó múzeum létrehozásának gondolatát is felvetették, amit azonban csak az 1910-es évek elején váltottak valóra. Ez a múzeum máig is létezik, s története, gyűjtési elvei, kialakult tárgyállományának mindenkori interpretációja, illetve az intézmény kiadványokban és kiállításokban megmutató szereplései tanulságos történeti forrásokként is használhatók.⁶

E dolgozatban arra keresem a választ, hogy a Kádár-korszak időszakában (1957–1989) hogyan lett a múzeum a szakmaiság látszatát keltve a közösségi emlékezet fenntartójából az emlékezet semlegesítésének vagy akár eltörlésének eszköze, az Állami Egyházügyi Hivatal által sugallt énképet helyezve a zsidó közösség kirakatába.

Gyűjtemény és leltár

A budapesti zsidó múzeum igazi közösségi múzeum: 1909-es alapításától kezdve gyűjteménye magánszemélyek, családok és közösségek adományain keresztül alakul, így a bemutatott tárgyak, azok kiállítási és/vagy publikációkban megjelenő interpretációja meglehetősen hiteles lenyomatát adja a múzeumot létrehozó és fenntartó közösség folyamatosan változó történelemszemléletének, identitásának.

Az ajándékozók kiléte sokféle okból fontos egy múzeumi gyűjtemény szempontjából, hiszen a múzeum által közvetített képet a tárgyak – ez esetben tehát az adományok – összessége határozza meg.

Emellett nemegy dokumentum vagy tárgy értékét hajdani használójának, készíttetőjének, majd ajándékozójának a személye adja. A múzeum kollekciójába számos olyan relikvia került, amely egyedi sorsa, gyűjteménybe kerülésének módja okán kaphat csak helyet muzeális közegben. Példa erre az első világháború galíciai harcterén begyűjtött néhány tórafoszlány és imakönyvtöredék vagy a Löw Immánuel⁷ által 1935-ben ajándékozott néhány kódarab, melyek Rabbi Akiva és Majmonidész

5 Vö: Múzsák Kertje. A magyar múzeumok születése. *Magyar Múzeumok*, 2002/1.

6 Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág kiadó, 2010.

7 Löw Immánuel 1905-ben részt vett az *Egyenlőség* által szervezett szentföldi zarándoklaton, erről az útról hozta magával azokat a köveket, amelyeket 1935-ben a múzeumnak juttatott. A zarándoklatról lásd: Szabolcsi Miksa: „A szentföldi út”. *Egyenlőség*, 1905. március 26. – 1906. január 28. között negyvenkét részben megjelent cikksorozat.

sírjairól származnak. Ezek az eredettörténetük nélkül pusztán értéktelen kavicsok, azzal együtt viszont értékes kultúrtörténeti emlékek.

Az ajándékozókka kapcsolatos kutatások ugyanakkor megvilágíthatják azt a társadalmi kört, amely a múzeumot magáénak érezte, ajándékaival gyarapította – tehát a múzeum gyűjteménye az ő történelem- és társadalomszemléletük forrásául is szolgál.⁸

Az első évtizedekben a kollekció elsősorban történeti-kultúrtörténeti és művészeti tárgyakkól állt. Ebben jelentett radikális változást az 1930-as évektől megtapasztalt törvényi korlátozások és zsidóellenes rendelkezések rendszere, amelyet utólag a holokauszt történeteként értelmezünk. Mivel a mi intézményünk kezdte meg az első zsidóellenes rendelkezések kibocsátásával a holokauszthoz kapcsolódó tárgyi és dokumentumanyag módszeres gyűjtését, ezzel egyúttal a vonatkozó forrásanyag egyik legfontosabb gyűjtőhelyévé is vált.

A tárgyakat a beérkezés sorrendjében, egyszerű sorszám szerint tartották nyilván. Mivel a leltározás folyamatos volt, a szám nagyságából arra is lehet következtetni, hogy az adott tárgy nagyjából mikor került a múzeum gyűjteményébe. Az intézménynek szánt ajándékokról szóló híreket 1931-ig az *Egyenlőségben* és a *Múlt és Jövőben*, majd 1931-től az *IMIT Évkönyveiben*, később a múzeumegyesület lapjában, a *Libanonban* közölték, az adományozók ábécésorrendjében.

ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM	
Osztály, csoport: Gyertyatartó	Alapleltári szám: 4317
V	
A tárgy megnevezése: Gyertyatartó, fából, 3 ágú, modern jeruzsálemi munka	
Ajándék: Deutsch Artúrné, Bp. Bartók Béla u. 10	
Vétel:	

Múzeumi tárgyleíró kardon a gyűjtemény 4317-es leltári számú gyertyatartójához Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Adattári gyűjtemény

⁸ Nora, 2010. 210.

A tárgyakról és dokumentumokról leírókartonokat készítettek, melyekhez nyomdai úton előállított, fejléces, 16 x 10 cm-es papírokat használtak. A kitöltendő rovatok a következők voltak: alapleltári szám, osztály, csoport, a tárgy megnevezése, az ajándékozó vagy a vásárlás adatai. A megnevezés rovatban pontos leírás szerepelt méretekkel, ötvösjegyekkel, feliratokkal együtt. A leírókartonok alapján már 1937-ben tervezték megjelentetni a múzeum ezüstitárgyainak közel 200 oldalas leíró katalógusát,⁹ mely végül nem jelent meg, kézírata azonban hozzáférhető a Magyar Nemzeti Múzeum adattárában.¹⁰

Újrakezdés: a múzeum 1945 után

A holokauszt és a háborús veszteségek ellenére az 1909-ben alapított és 1944-re közel 4000 tárgyból és számos dokumentumból álló múzeumi gyűjtemény viszonylag épen megmaradt. A legértékesebb példányokat már 1942-ben elrejtették a Magyar Nemzeti Múzeum pincéjében, néhány, a nedvességtől féltett tárgyat pedig bankszéfbbe helyeztek – ez utóbbiak soha többé nem kerültek elő.¹¹ További pusztulással járt, hogy a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet lefoglalta a múzeum értékes könyvállományát,¹² majd a felszabadulás után a Perlmutter-gyűjtemény háromnegyedét ellopták – igaz, ezt később Grünvald Fülöpnek sikerült visszaszereznie.

A múzeum korábbi dolgozói közül az igazgató, Munkácsi Ernő visszavonult, majd hamarosan elhunyt, Balázs György pedig a deportálás során életét vesztette. A korábbi évek aktív munkatársai közül csak Grünvald Fülöp és Naményi Ernő vett részt a folytatásban. Mindketten a múzeum 1931-es újjászervezésekor kapcsolódtak be a munkába, s nemcsak a színvonalas szakmai tevékenységekben, hanem a múzeum tárgyállományának összegyűjtése terén is komoly szerepük volt, hiszen

9 Országos Magyar Zsidó Múzeum. Az igazgatóság jelentése a múzeum 1937. évi működéséről. In: Szemere Samu (szerk.): *Évkönyv*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1938. 292–299.

10 Magyar Nemzeti Múzeum adattára, Mihalik Sándor iratai.

11 Toronyi Zsuzsanna: The Fate of Judaica in Hungary During the Nazi and Soviet Occupations. In: Cohen, Julie-Marthe –Heimann-Jelinek, Felicitas (eds.): *Neglected Witnesses. The Fate of Jewish Ceremonial Objects During the Second World War and After*. Crickadarn: Institute of Art and Law, 2011. 285–306.

12 Erről lásd.: Scheiber Sándor: Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején. *Magyar Könyvszemle*, 1970/1-2. 233–234.

a két tekintélyes rabbicsaládból származó tudós kapcsolatai, személyes ismeretségei és ismeretanyaga révén szerezte meg a tárgyak jelentős részét, melyek közül számosat tudományos dolgozatokban is bemutattak. A felszabadulás után figyelmük elsősorban a holokausztban elpusztult zsidó közösségek emlékanyagának megmentésére,¹³ a holokauszt, valamint a megmaradt műemlékek és műtárgyak dokumentálására irányult.

A zsinagógákban esetlegesen fennmaradt rituális tárgyakat, könyveket, iratokat Grünvald és Naményi, a zsidó múzeum munkatársai már 1945-ben megkísérelték felmérni, s a maradandó történeti értékűeket – ahonnan lehetett – megszerezték a gyűjtemény számára.¹⁴ A múzeumi gyarapodási adatokat 1943-ig tételesen felsorolták az *IMIT Évkönyvek*-ben, majd a *Libanonban*, 1945 után azonban már csak az igazgatói jelentésekben és beszámolóikban összegezték a vásárlásokat és a donációkat.¹⁵ A múzeumba került legfontosabb tárgyakról Grünvald Fülöp beszámolt az *Új Élet* hasábjain, a széles nyilvánossággal is ismertetve értékeiket.

A megrongálódott múzeumi épületet a Joint segítségével helyreállították, és 1947 júniusában a magyar kormány képviselőinek jelenlétében újra megnyitották. Az ekkor berendezett múzeumi kiállítás a korabeli sajtótudósítások és fényképek alapján a háború előttinek volt a felfrissített változata. Az első emeleti termekben a magyar zsidók történetének legfontosabb emlékanyagát, a zsinagógaművészet összegyűjtött tárgyait, valamint a családi élet kellékeit állították ki. A második emeleti terekben a Történelmi Arcképcsarnok, azaz a magyar történelemben jeles szerepet játszó személyek gondosan válogatott galériája, valamint a múzeum modern festészeti gyűjteménye¹⁶ (válogatás az anyagól, nem a teljes) volt látható. Az 1948 után megszilárduló pártállami rendszerben a múzeum egyfajta kirakatként, az Állami Egyházügyi Hivatal felügyelete alatt működhetett. Az új politikai berendezkedés számára a vallási felekezetek és a nemzeti kisebbségek egyaránt nemkívánatos elemek voltak, s különös

13 Ehhez lásd: Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2010.

14 Uo.

15 Magyar Zsidó Múzeum iratai, Jegyzőkönyvek, közgyűlési jegyzőkönyvek, MZsML VIII-1-1. Digitálisan elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_muzeumi_iratok_jegyzokonyvek/?pg=0&layout=s (letöltés ideje: 2022. május 20.)

16 Benoschofsky Ilona – Scheiber Sándor (szerk.): *A Budapesti Zsidó Múzeum*. Budapest, Corvina, 1987. 219–241.

hangsúllyal üldözte a zsidó nemzeti mozgalmakat, a zsidó nép egységét hirdető cionizmust.¹⁷

1949-re két, a korabeli tudósítások szerint nagy sikerű kiállítást (*A széder művészete, A 90 éves Dohány utcai zsinagóga*) szerveztek, utóbbihoz színvonalas kiadvány is készült. Tervezték, hogy a zsidó közösségek megmaradt gyűjteményeiből a Rabbiképző Intézet és a zsidó iskolák, hitközségek könyvtárait is integrálva „gyűjtemény-egyetemet” alakítsanak ki, ezzel megteremtve a létszámában erősen megfogyatkozott zsidó közösség kulturális továbbélésének alapjait. Az újrarendeződés nem tartott sokáig: 1950-ben állami nyomásra megalkották a Magyar Izraeliták Egységes Szervezetéről szóló szabályzatot,¹⁸ melyben a zsidó felekezet valamennyi korábbi egyesülete és önálló intézménye egyesült, létrehozva a Magyar Izraeliták Országos Képviselőt (MIOK). Az új szervezetben a múzeum korábbi önállósága is megszűnt, s új néven (Országos Magyar Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény) a MIOK intézménye lett. Naményi Ernő Párizsba emigrált,¹⁹ így Grünvaldnak egyedül kellett folytatnia a húsz éve közösen megkezdett munkát. Felelevenítette a múzeum régi, háború előtti kapcsolatait, s próbálta megszerezni azokat a maradandó értékű tárgyakat és dokumentumokat, melyek az elnéptelenedő vidéki zsidó hitközségekben pusztulásra voltak ítélve. Az intézmény egyik első jelentős adományozója Bencze József volt, aki 1910–12 között még egyetemistaként számos régi dunántúli hitközség padlásáról küldtette múzeumba az akkoriban ócskaságnak tartott tárgyakat. Grünvald 1951-ben levélben kérte az akkor már idősödő, Szombathelyen élő orvost, hogy kísérje figyelemmel a környező zsidó közösségek tárgyait. A megmaradt hitközségek vezetőinél, tagjainál ugyancsak levélben érdeklődött a zsinagógákról, temetőkről, a megmaradt épületelemekről, tárgyakról, iratokról. 1955-ben két rabbinövendék segítségével felmérték a Dunántúlon fennmaradt zsidó műemlékállományt, lefényképezték a megmaradt zsinagógákat, és a megmaradt iratanyagot, tárgyakat igyekeztek

17 Vö: Friedlaender, Yehuda – Frojimovics Kinga: Egy cionista rabbi és közössége. Budapest 1846-1950. In: „Hallgassatok rám Jákob háza és Izrael házának minden maradéka...”. Válogatás dr. Herskovits Fábán főrabbi templomi beszédeiből, 1946–1950. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2000.

18 Vö.: György Péter: A zsidóság színrevitele, 1950. február 20–22. In: György Péter: *Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele*. Budapest: Magvető, 2016. 65–247.

19 Toronyi Zsuzsanna: Hiddur micva mint zsidó identitás. Naményi Ernő emlékezete. *Café Babel*, 17, 2008. 131–138.

megszerezni a múzeum számára.²⁰ (Grünvald 1942-ben Naményi Ernő és Balázs György társaságában már felmérte e közösségek egy részét, ekkor került a múzeum gyűjteményébe többek között a zsámbéki jegyzőkönyvanyag, illetve számos zsinagógafénykép.) A régóta vágyott tárgyak közül ekkor szerezték meg azt a kardot,²¹ amely a magyar zsidó történeti hagyomány szerint Mendel prefektusé volt, s amelyet Kohn Sámuel 1896-ban, a zsidó múzeum gondolatának első felbukkanásakor fontos zsidó történeti forrásként írt le.²² A tárgy 1951-ben, a Joint anyagi támogatásával került a gyűjteménybe.²³ Grünvald a szülővárosában, Sopronban feltárt középkori zsinagóga emlékanyagának értelmezésében is részt vett, majd szakértelmével és tárgyakkal is segítette az ottani múzeum létrejöttét. Erről 1960 decemberének végén feljegyzést készített, a hitközség vezetésének, tagjai segítségét és együttműködését kérve a folytatáshoz.²⁴ „Élete főművét azonban az utolsó öt esztendejében alkotta meg a Magyar Zsidó Oklevéltár négy újabb kötetének kiadásával. Olyan teljesítmény ez, amelyre a számban és erőiben gazdagabb nemzedéknek harmincöt évre volt szüksége” – mondta Scheiber Sándor 1964 januárjában Grünvald temetésén, utalva a Magyar Zsidó Oklevéltár 5–8. kötetére. Az aktív múzeumi munkát az egyre nehezedő körülmények hátráltatták: 1955-ben a múzeum fűtőtestjeit a Zsidó Kórház számára leszerelték. Ezt követően az 1980-as évek végének rekonstrukciós munkálataiig az épület télen fűthetetlen volt, s így természetesen sem a múzeumi munka, sem pedig a kiállítások látogatása nem volt lehetséges.

20 A teljes forrást lásd: Löwinger István és Schmelzer Kornél jelentése a dunántúli hitközségek felméréséről, 1955. szeptember 22. In: Toronyi, 2010. 93–113.

21 Díszkard, MZsML 64.1110.1–2.

22 Kohn Sámuel: Zsidó történelmi emlékek, különös tekintettel Magyarországra. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc (szerk.): *Évkönyv*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1896. 52–62.

23 Grünvald Fülöp: A héber feliratú díszkard. A Praefectus Judaeorum kardja? *Új Élet*, 9. évf. (1953) 12.

24 Grünvald Fülöp hagyatéka, MZsML XIX-13.

*A Zsidó Múzeum állandó kiállítása
Az asztal fölé hajoló férfi az igazgató, Grünvald Fülöp. 1949.
Seidner Zoltán felvétele, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*

1956 után

Az 1956-os forradalmat követően a zsidó közösséget is radikális változások érték. Becslések szerint húsz–harmincezer zsidó származású ember hagyta el az ország területét, köztük magas arányban azok, akiknek erős volt a zsidó közösséghez való kötődése.²⁵ A migrációs hullám következtében vidéken csak néhány nagyobb városban volt már számottevő zsidó közösség, a Magyarországon maradtak többsége a fővárosban folytatta életét.

²⁵ Kovács András: Magyar zsidó politika a második világháború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 5–39.

1957-ben a MIOK és a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) korábbi elnökét, Heves Lajost – utódjának, a hétköznapiakban Heves barátjaként viselkedő Sós Endrének javaslatára²⁶ – a Művelődési Minisztérium Egyházügyi Hivatala²⁷ megpróbálta „beszervezni”. Mivel ez nem járt sikerrel, Heves helyébe Sós Endrét nevezték ki a MIOK és a BIH elnökévé.²⁸ Ebben az időszakban teljes volt az állami ellenőrzés, a hitközség vezető funkcionáriusainak kinevezéséhez a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulása volt szükséges. Az 1956 előtti letartóztatásokkal, perekkel gyakorolt terror helyébe a bürokratikus kontroll lépett.²⁹ Sós Endre feladata ebben a helyzetben a hitközségi élet csendes felszámolása lett, amihez néhány kirakatintézmény (Országos Rabbiképző Intézet, Zsidó Gimnázium, Zsidó Múzeum) biztosította a látszatot. Ezek vezetőire ilyen körülmények között óriási nyomás nehezedett, a szinte lehetetlen körülmények között rendkívül nehéz volt megőrizni intézményeik működésének szakmai tartalmát.³⁰

Koncepció per Grünvald ellen

A Dohány utcai zsinagóga mellékszárnnyában működő zsidó múzeum igazgatója, Grünvald Fülöp 1931 óta dolgozott itt, az 1950-es évektől mindössze két munkatárssal.³¹ „Harminc esztendőn át őre, majd igazgatója volt a Magyar Zsidó Múzeumnak; anyagának jórészét ő kutatta fel s gyűjtötte össze, a német megszállás idején ő mentette meg. A gyűj-

26 Deutsch Gábor: Hevesi Lajos. *Remény*, 2007. tavasz. Online elérés: <https://remeny.org/remeny/2007-tavasz-5767-niszan-ijjar-szivan/deutsch-gabor-dr-heves-lajos/> (letöltés ideje: 2022. május 24.)

27 Az Állami Egyházügyi Hivatal intézménytörténetéhez lásd: Kisasszony Éva: *Az Állami Egyházügyi Hivatal iratanyagának jegyzékei. I. Adattár*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2005. 7–11.

28 Ehhez lásd: Kenedi János: Egy kiállítás hiányzó képei 2. *Élet és Irodalom*, 48. évfolyam, 42. szám. 2004. október 15. Online elérés: <https://www.es.hu/cikk/2004-10-18/kenedi-janos/egy-kiallitas-hianyzo-kepei-2.html> (letöltés ideje: 2022. május 24.)

29 Kovács, 2003.

30 Ennek lehetséges mivoltához lásd: Kőbányai János: A világítótoronyból Ninivébe látni. Kőbányai János interjúja Schöner Alfréddal. *Múlt és Jövő*, 2000/2. Lásd Schönernek a hatvanas évek zsidó gimnáziumi és rabbiképző intézeti tanáraitól, az ott folyó oktatás minőségéről mondott szavait.

31 Benoschofsky Ilona: Fejezetek a Magyar Zsidó Múzeum történetéből. In: *MIOK Évkönyv*, 1981/82. 73.

temény minden darabját fejből ismerte. Élő katalógus volt”– írta róla szóló megemlékezésében Scheiber Sándor.³²

Utólag nyilvánvalónak látszik, hogy a múzeumban 1931 óta dolgozó Grünvald Fülöp nem volt megfelelő ember arra, hogy a Kádár-korszak zsidópolitikája által előírt szerepfelfogásban irányítsa az intézményt.

Grünvald őszinte, gondolkodó elmeként nem először került szembe a hivatalos hitközségi politikával. 1944-ben fivérével, Jenővel együtt röplapokban hívta fel a figyelmet a deportálások valóságára és az ellenállás szükségességére. 1950-ben, az egyesítési kongresszus kapcsán összehívott múzeumi közgyűlésen az elvárt hurráoptimista szövegek helyett az alábbiakat mondta: „Mit lássunk a jelenségben? A maradék zsidóság erőinek integrálása megy végbe, mely új irányú fejlődés alapjává lehet, vagy talán csak visszavonulás a fellegvárosban, feladva a már tarthatatlan, beomlott bástyákat, és összeomló várfalak védelmét.”³³

Grünvald elmozdítására 1962-ben látta elérkezettnek az időt a hitközség. Mondvacsinált okokra hivatkozva, három pontban foglalták össze eltávolításának okait: 1.) nem ment be nyitvatartási idő után egy házaspárnak személyesen megmutatni a múzeumot, 2.) a MIOK kihasználásával kapcsolatba lépett és meghívott egy jugoszláviai muzeológust, valamint 3.) engedélyezte Raj Ferenc rabbiszemináriumi hallgatónak, hogy egy amerikai zsidó újságírónőt (Trude Weiss-Rosmarint, a *Jewish Spectator* alapító főszerkesztőjét) elkísérje ebédelni.³⁴ Ezen okoknál fogva a múzeumban betöltött pozíciójának betöltésére alkalmatlannak ítélik, Sós Endre elnök és Péner Tibor főtitkár pedig 1962. július 24-én kelt levelében felmondta Grünvald Fülöp állását. Grünvald az Állami Egyházügyi Hivatalnak írt levelében pontosította a terhére rótt ügyekkel kapcsolatos tényállást, valamint bejelentette, hogy 75 évesen visszavonul a hitközségnél 1913 óta betöltött munkaviszonyából.³⁵ Ezt követően még másfél évet élt, 1964. január 3-án, dolgozószobájában

32 Scheiber Sándor: Grünvald Fülöp 1887–1964. *Soproni Szemle*, 1964/2. 221–222.

33 Magyar Zsidó Múzeum iratai, MZsML VIII-1-1, 1950.

34 A történet pikantériája, hogy Benoschofsky Imre országos főrabbi találkozott az ebédjüket fogyasztó Weiss-Rosmarinnal és Raj Ferencsel. Beszélgetni kezdtek, minek során a főrabbi egy propagandaízű megjegyzését Raj Ferenc némiképp módosította. Benoschofsky Imre ekkor egy Rajtól kölcsönkért tantusszal hívta fel Sós elnököt, hogy „feljelentsen” az esetet. Raj Ferencet nem sokkal később kizárták az Országos Rabbiképző Intézetből. Dr. Raj Ferenc szóbeli közlése, 2007. szeptember 26.

35 Grünvald Fülöp hagyatéka, MZsML XIX-13-2.

hunyt el. Halálhíréét világszerte közölték a magyar nyelvű zsidó lapok.³⁶ Helyére dr. Benoschofsky Ilona pszichológust nevezték ki, aki harminc éven keresztül, 1993-ig töltötte be a múzeum igazgatójának szerepkörét.

Grünvald Fülöp portréja az 1950-es Izraelita Országos Gyűlés tablóképéről, 1950. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

A felmondás oka nyilvánvaló, ürügyet is találtak hozzá, indokait azonban Grünvald múzeumi tevékenységével kellett igazolni. 1963 februárjában a hitközség számvevőszéke, valamint az Állami Egyházügyi Hivatal kérésére a Művelődési Minisztérium Múzeumi Főosztálya vizsgálatot folytatott az intézményben. Az együttes szemlén megállapították, hogy bár a múzeum anyaga roppant gazdag, de kiállítása zsúfolt és elavult, raktárai rendezetlenek. Legfontosabb megfogalmazott kifogásuk a leltározásra és a nyilvántartásra vonatkozott. A külön leírt jelentésekben a leltárhiányra vonatkozó megjegyzések nem egyformák: a hitközségi számvevőszék 1963. február 19-én kelt jelentésében azt állapítja meg, hogy „egyáltalán nincsen rendszeres, átfogó leltár”, ám úgy véli, hogy „hiány feltétlenül mutatkozik”. A művelődési minisztérium áprilisban kelt vizsgálati jelentése nem ilyen szigorú: 9 darab, leltári adatokat tartalmazó füzetéről tesz említést, amelyek azonban sem tartalmi, sem formai szempontból nem felelnek meg a hatályos múzeumi szabályozásnak. A vizsgálat végeredményeképpen javasolták, hogy a gyűjtemény anyagát leltározzák újra, az egyes szakoknak megfelelő szakemberek bevonásával.

36 Pl.: Grünvald Fülöp. Dr. Scheiber Sándor gyászbeszéde. *Menorah*, 1964. január.

Újraleltározás

„A múzeumi tulajdon legfőbb igazolása a műtárgy épsége utáni második múzeumi szentség, a leltárkönyv és az annak megfelelő rovatában hivatkozott iratok.”³⁷

Benoschofsky Ilona első igazgatói teendőjeként a gyűjtemény újraleltározását végezte el. Az erre irányuló döntést megkönnyíthette, hogy ekkor jelent meg a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 9. számú törvényerejű rendelete a muzeális értékek védelméről, amely az egyes múzeumokban alkalmazandó leltárkönyveket is meghatározta. Ennek megfelelően az intézmény beszerezte a gyűjteményhez megfelelőnek tekintett leltárkönyveket: általános leltárkönyvet, valamint képzőművészeti, iparművészeti, történeti, irodalomtörténeti és fotóanyag leltározására szolgáló leltárkönyveket. Az újraleltározási munka 1964-ben kezdődött. Elsőként ötvöstárgyakat leltároztak, tárgytipusonkénti sorrendben. Az évet a 2642-es leltári számmal zárták, majd 1965-ben 1861 újabb tételt vettek leltárba. Valamennyit az általános leltárkönyvbe vezették be, és bár a megjegyzés rovatban néha (nem minden esetben) feltüntették a tárgy régi, 1964 előtti leltári számát, de az összes többi proveniencia-információt elhagyták. 1966-tól párhuzamosan vezették a leltárkönyveket, ami azt jelenti, hogy ugyanazon a leltári számon fotó-, képzőművészeti és iparművészeti, valamint három alcsoportba beosztott dokumentumanyag is található. A történeti dokumentumokat három csoportba osztották: történelmi iratok, kéziratok, „vegyes” iratok. Az iratok csoportba sorolása meglehetősen esetleges, ugyanakkor az összetartozó irategyütteseket is szétszedve, akár több évre elnyúlóan, külön-külön leltározták, ami tovább nehezíti a helyzetet. Példa erre a Dohány utcai zsinagóga építésével kapcsolatos iratok gyűjteménye, melyeket 1977 és 1990 között a három csoportba elosztva leltározták be. Sok esetben csak az irat élettörténete árulkodik arról, hogy a Dohány utcai építkezéssel kapcsolatban keletkezett dokumentumról van szó. Ugyancsak az adományozási adatokat követve sikerült egyesíteni egy jelentős, hajdan egységes családi hagyatékot, melyet 1939-ben ajánlkoztak a múzeumnak. Az iratokat fajtánként (adásvételi szerződés,

37 Mravik László: Őrzők a strázsán. Közgyűjtemények, jogszabályok, esetek. *Mozgó Világ*, 2001/6. 70.

iskolai bizonyítvány, obsit stb.) 1978 és 1989 között a vegyes és a történelem kategóriákban leltározták.³⁸

Az újraleltározás során a műtárgyak egyik legfontosabb jellemzőjét, eredetüket, adományozójukat (proveniencia) módszeresen kihagyták, így a jelenleg rendelkezésre álló múzeumi leltárakból nem tudhatjuk meg, hogy a tárgyakat hol, kik használták, ki, mikor, milyen indítatásból juttatta el őket a múzeumi gyűjteménynek. E tudás nélkül a múzeum tárgyai elvesztették a múzeumi emlékezet szempontjából legfontosabb jellemzőjüket, történeteik, kulturális kontextusuk, tulajdonlási adataik elvesztek, így ezek nélkül pusztán anyagi értékkel bíró, értékes kincsek, de nem emlékeket hordozó tárgyak többé.³⁹ Az eredetileg növekvő szám-sorrendben, mintegy adományozáskronológiai sorrendben adott leltári számok ugyancsak elvesztették történeti-művelődéstörténeti értéküket.

Rekonstrukció

„Minden ködbe vezett. A múltat eltörölték, az eltörlés műveletét elfelejtették, a hazugság valósággá lett.”⁴⁰

Ma legfontosabb feladatunk a gyűjtemény provenienciájának felkutatása, a tárgyak identitásának és ezzel immanens méltóságának visszaadása.⁴¹

A gyarapodási leltárak a múzeum szellemiségének legfontosabb forrásai, elemzésükkel ismerhetők meg a gyűjteményeket alakító historiógráfiai, művészettörténeti, kultúratörténeti folyamatok.⁴² Az 1964-es újraleltározás ezt a tudásbázist semmisítette meg azzal, hogy a tárgyakat tárgytípusonként, gyűjteménybe kerülésük módjának, időpontjának elhagyásával lajstromozták újra, s emellett nem őrizték meg az eredeti leltárkönyveket. A múzeumban folyó egyik fontos kutatás ezért egy leltár-rekonstrukció, azaz annak a listának az újraösszeállítása, amely a múzeum alapításától 1964-ig folyamatosan alakult. A rekonstruált leltár még nem teljes, a források hiánya miatt valószínűleg minden elemében

38 Leszlauer család iratai, MZSML XIX-161.

39 Erről részletesen lásd: Toronyi, 2011.

40 Orwell, George: 1984. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2014. 90.

41 Ehhez lásd: Tóth G. Péter: A tárgyak jogai, méltósága és képviselője. *Tabula*, 2004/2. 267–274.

42 Feigenbaum, Gail – Reist, Inge (eds.): *Provenance. An Alternate History of Art*. Los Angeles: The Getty Research Institute, 2012.

nem is állítható vissza. A kutatás során tulajdonképpen azt az eredményt érjük el, ami szerencsésebb gyűjtemények esetében az anyaggal együtt, attól elválaszthatatlan módon áll rendelkezésre.

Damnatio memoriae

Az újrarendezés/leltározás totális volt, s a múzeum új leltára, kiállításai és kiadványai már megfeleltek annak a pontosan nem körvonalazott elvárásnak, amelyet a rendszer támasztott a zsidó kirakatintézményekkel szemben.

*Benoschofsky Ilona igazgató tárlatot vezet a múzeumban, 1970-es évek
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*

Az újraleltározást vezető Benoschofsky Ilona még az 1980-as években is úgy vélte, hogy helyesen jártak el: „másképp arra törekedtem, munkatársaimmal együtt, hogy a múzeum rendezése, nyilvántartása, leltározása a magyar múzeumok által elfogadott szabályok szerint történjék”.⁴³ Ugyanakkor apró nyomok arra utalnak, hogy ő is, és a Grünvald elleni

⁴³ Benoschofsky Ilona: 70 éves múzeumunk múltja, jelene, jövő évi tervei. *Új Élet*, 1986. december 1. 3.

eljárást lefolytatók is tisztában lehettek azzal, hogy vádjaik mennyire alaptalanok, ezért az újraleltározás mellett el kellett tüntetniük a régi leltári nyomokat, mintegy folyamatosan igazolni a vádakat és cáfolni, hogy az intézmény 1963 előtti vezetése az akkor érvényes múzeumi szabályoknak megfelelő munkát végzett.

*A Zsidó Múzeum állandó kiállítása, 1960.
Bauer Sándor felvétele, Fortepan*

A múzeum iratainak egy részét 1964 után a levéltári gyűjtemény „történelem” kategóriájában leltározták, nagyobb részét azonban egy bőröndben és több dobozban, jelöletlenül és a kutatás számára hozzáférhetetlenül a padláson találtuk meg, a hitközség rendezetlen iratai között. Ezek tartalmazták egyebek mellett az adományozóknak írt köszönőleveleket is, melyek egyértelműen igazolják az 1963 előtti leltár létét. Ugyancsak itt volt fellelhető négy piros vászonba kötött leltárkönyv az eredeti (a minisztériumi jelentésben említett) kilenc kötetből.⁴⁴ Ezek – sajnos töredékes – kézírással kitöltött gyarapodási leltárkönyvek. A kötetekben az egyes tárgyak mellett időnként felismerhető Benoschofsky Ilona kézírása, mellyel az új leltári számokat írta a régi tárgyleírások mellé. Személyes hagyatékában⁴⁵ több eredeti tárgyleírókarton is fenn-

⁴⁴ Múzeum régi leltárkönyvei, MZSML VIII-1-3.2.

⁴⁵ Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka, MZSML XIX-278.

maradt – ő a kartonok hátoldalát jegyzetcedulának használta, teljesen más tartalommal. Kitörölhetetlenül megmaradtak a régi leltári számok az adományozó nevének feltüntetésével a papír- és pergamentárgyakon, a kerámia- és fémtárgyakon viszont nem, és akad olyan tárgy is, melyen láthatóan átfestették az eredeti számot, majd ráírták az újat. Ezzel azt a célt követhették, hogy egyrészt igazolják a Grünvald ellen lefolytatott koncepciós eljárást, másrészt pedig elfeledtessék a múzeum gyűjteményét létrehozó polgári-kapitalista zsidó társadalmat. De nem jártak sikerrel. Grünvald elmozdítása nemzetközi felháborodást keltett, amint arról Benoschofsky Ilona az állambiztonság ügynökeként, Xavér fedőnéven 1963 februárjában beszámolt:

„Mindezek után természetes lenne, hogy a volt igazgató leváltásába mindenki belenyugszik. Nem így történt. Seifert Géza gyakran említi, hogy az ÁEH kiadta a rendelkezést, hogy az új vezetővel a végleges szerződést meg kell kötni, majd egy óra múlva telefonált, hogy ez az intézkedés érvénytelen. Hosszú ideig úgy volt, hogy a múzeum »belügyeibe« a hatóság nem szól bele, majd Sós utasítást kapott a régi igazgató visszahelyezésére. Ennek oka, hogy néhányan kiálltak a volt igazgató mellé és nem törődve azzal, hogy milyen felháborító állapotba hozta a múzeumot, a visszahelyezését követelték. Ehhez állítólag magas protekciót is igénybe vettek, és ugyanakkor azzal fenyegetőztek, hogy a legközelebbi intéző bizottsági ülésen botrányt fognak csinálni. A botrányt azóta megrendezték. Akkorra a magyar zsidóság delegátusai [azaz Sós, Benoschofsky és Seifert] Angliában voltak, megtapasztalták, hogy odaérkezésüket számos, a valóságnak nagyonis meg nem felelő hír előzte meg. A magyar zsidóság ismeretlen »jótevői« azt a látszatot akarták kelteni, hogy a hatóságok a magyar zsidóságot elnyomják, a kormány zsinagógákat zárat be, hogy az intézmények éléről leváltják rendszeresen a zsidó érzésű zsidókat, azaz, hogy ők kifejezetten az intézményeket »dejudaizálják«. [...] Ez a hír egyébként sokmindent megmagyaráz. Megmagyarázza, hogy miért mutatkozott némi külföldi érdeklődés valóban a múzeumban beállt változást illetően. Senki sem mondja, hogy a volt igazgatót azért váltották le, mert szolgálatát megtagadta (Sós arra kérte, hogy a rendes időn túl jöjjön egy délután be, jelenlévő amerikaiaknak megmutatni a múzeumot és ő ezt nem vállalta), senki sem hivatkozik arra, hogy milyen rendkívül elhanyagolt állapotban találták a múzeumot, hanem a volt igazgatót, mint a jelenlegi rendszer mártírját akarják beállítani. Érthetetlen, hogy ezt hatóságaink is koncedálják, azt segítik, aki

ellenük dolgozik, azt segítik, akik egyenesen a hidegháború eszközeként használják a múzeumot is.”⁴⁶

A magyarországi körülmények között a helyzet értelmezése és a kiállítás Grünvald és a múzeum szakmai identitása mellett nyilván nem lehetett ennyire egyértelmű, de Benoschofsky Ilona és Scheiber Sándor emberi és szakmai elhidegülése feltételezésem szerint ide vezethető vissza,⁴⁷ s ennek lett későbbi következménye a Magyar Zsidó Levéltár létrehozása.

A múzeum anyagának gyarapodásával komoly dokumentumgyűjtemény is létrejött, de ennek darabjait más zsidó múzeumokhoz hasonlóan egyedi múzeumi műtárgyakként kezelték. Ez talán azzal is összefüggésben lehet, hogy a levéltár intézménye nagyon szorosán kapcsolódik az uralkodó hatalomhoz, aminek egy diaszpórakultúrában kisebb a jelentősége.⁴⁸

A Grünvald igazgatósága alatt működő múzeum feladataiba, a háború utáni értékmentésbe Scheiber Sándor és rajta keresztül az Országos Rabbiképző Intézet is bekapcsolódott. Scheiber kiterjedt kapcsolatrendszerén keresztül próbálta kérni az általa ismert tárgyak, dokumentumok, például a jánoshalmi Hevra Kadisa jegyzőkönyve eljuttatását a múzeumi gyűjteménybe.⁴⁹ Már idézett forrásunkban, a dunántúli hitközségek 1955-ös felmérését is Scheiber és Grünvald tanítványai végezték, és az annak eredményeként felbukkanó tárgyakat igyekeztek a múzeum számára megszerezni.⁵⁰

1964 után, a Grünvald felmentését és az újraleltározást követően az együttműködés megszűnt. Scheiber azonban továbbra is folytatta a megmaradt értékek gyűjtését, az elnéptelenedő zsidó közösségekben fennmaradt iratok biztonságos helyre szállítását és tartalmuk ismer-

46 Xavér: [Benoschofsky Ilona]: A Múzeum helyzetéről, 1963. július 9., Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) M 3478/1. 69–72.

47 Ehhez lásd: Benoschofsky Ilona: „Scheiber Sándor”. In: Schweitzer József (szerk.): *Évkönyv 1985–1991*. Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1991. 14.

48 Vö: Derrida, Jacques: *Az Archívum kínzó vágya. Freud impresszió*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2008. 12–15.

49 Scheiber 1951 októberében levelet írt Schmelzer Salamonnak, a jánoshalmi hitközség vezetőjének, melyben a múzeum számára kérte a szerencsésen megmaradt, illusztrált jánoshalmi Hevra Kadisa-könyvet. Tekintélyének köszönhetően a könyv még abban a hónapban Pestre érkezett, s novemberben már a múzeum akkori igazgatója, Grünvald Fülöp is megköszönhette a gyűjteménybe került darabot. A levelezést közli: Kurcz Ferenc – Zádor Ede: *Jánoshalma zsidóságának története 1750-től. Ismertető és dokumentációs gyűjtemény*. Budapest: Hósáná Jánoshalmi Zsidók Egyesülete, 2002. 108–109.

50 A jelentés szöveglét közli: Toronyi, 2010. 93–113.

tetését a tudományos kutatások eredményeiben.⁵¹ Az összegyűjtött értékekből külön intézményt hoztak létre, ez a Magyar Zsidó Levéltár. Az erről szóló, 1970. január 16-án kelt jegyzőkönyv⁵² értelmében a MIOK intézményeinek iratanyaga mellett itt kellett volna őrizni és feldolgozni az Országos Magyar Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény levéltárát is, azaz a múzeum addig felhalmozott iratanyagát. A múzeumban őrzött iratok végül 1994-ig nem kerültek át a levéltárhoz, és a levéltár által a pusztuló közösségekből begyűjtött tárgyi emlékeket sem adták át a múzeumnak. Alapos okunk van azt feltételezni, hogy ez egyebek mellett a Scheiber és Benoschofsky közötti személyes ellentétekre vezethető vissza, melyeknek a Grünvald elleni eljárás lehetett a kiváltója.

Landeszman György a Magyar Zsidó Levéltár irodájában, 1970-es évek Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

51 Vö.: Scheiber Sándor: Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon. In: *Szolgaságból szabadságba. Az Országos Rabbiképző Intézet hallgatóinak ünnepi kiadványa*. Budapest, 1947. 3–7.; Scheiber Sándor: A magyar zsidóság történetének kutatása. In: Scheiber Sándor (szerk.): *Évkönyv. 1971/72*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1972. 245–257.

52 MIOK Levéltári Bizottságának jegyzőkönyve, 1970. január 16. Az irat Schweitzer József hagyatékában maradt fenn, levéltári őrzési helye: MZSML XIX-200 (jelenleg még rendezés alatt).

„Tizenhárom évvel később, mikor először látogattam el Magyarországra 1963-ban, súlyos mulasztást követtem el: nem látogattam meg Grünvald Fülöpöt. Scheiber külföldön volt, ha otthon van, valószínűleg másképp alakulnak a dolgok. 1963. szeptember 17-én írja: Képzelteti, mennyire bosszantott, mikor megtudtam ittlétét távollétem idején. Nekem is fáj, Grünvaldnak is, hogy nem látogatta meg Őt, az élő legnagyobb magyar-zsidó történészt. Meg vagyok róla győződve, hogy eredményei is másként alakulnának, ha Vele beszél. Bizonyára azt mondták Önnek a Síp utcában, hogy beteg, szenilis, etc. Rólam is azt szokták mondani (szenilis helyett depresszió). De miért látogatta meg azokat a vízihólyagokat, ma vannak, holnap nincsenek. Grünvald neve azonban maradandó” – írta visszaemlékezéseiben Nathaniel Katzburg.⁵³

Az újraleltározás folyamatával a múzeum a zsidó közösségi emlékezet-helyek megteremtőjéből és őrzőjéből a *damnatio memoriae* eszköze lett, ami ellentétes intézményi krédójával. A folyamat megértését követően a Zsidó Múzeum munkatársaiként elsődleges kötelességünk az emlékezet elátkozása után a zsidó közösségi emlékezet helyreállítása azáltal is, hogy a közösségi identitás lenyomatát őrző múzeumi gyűjtemény minden egyes tárgyának – s egyben hajdani igazgatónknak, Grünvald Fülöpnek – helyreállítjuk a feltárt, szörnyű történelmi körülmények között megsértett méltóságát.

53 Katzburg, Nathaniel: *Beszélgetések Scheiber Sándorral és Fejtő Ferencsel*. Budapest: Babel Könyvkiadó, 2000. 9.; Kertész Péter: *A könyvek hídjá. Emlékfüzér Scheiber Sándorról*. Budapest: Urbis Könyvkiadó, 2005.